

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ESLAM NOSRAT OĞLU MOHAMMADI GİGLOU

**İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ TÜRKiYƏ
RESPUBLİKASI İLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

İxtisas: 5310.01 - "Dünya İqtisadiyyatı"

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2015

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Rövşən Rasim oğlu Quliyev

Rəsmi opponətlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Arif Şəkərləli oğlu Şəkərləliyev

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Azər Ağazeynal oğlu Qurbanzadə

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İqtisadiyyat İnstitutu**

Müdafiə 28 oktyabr 2015-ci il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin D 02.051 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1001, Bakı şəhəri İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertasiya şurası.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ” sentyabr 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının
elmi katibi, i.ü.f.d.,**

dos. M.M.Sadiqov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas vəzifə onun dayanıqlı inkişafa nail olması ilə yanaşı xarici iqtisadi əlaqələrinin də möhkəmləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasıdır. Bu, BMT tərəfindən XXI əsrin əvvəllərində təsbit olunmuş “Minilliyin məqsədlərində” də öz əksini tapmışdır. Digər tərəfdən müasir dövrdə iqtisadi qloballaşmanın sürətlə vüsət aldığı bir şəraitdə davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasının zəruri şərti kimi ölkələrarası xarici ticarət döviyyəsinin, xüsusən idxalla ixracın düzgün formalaşması və inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses bir çox ölkələrin tarixi təcrübəsində özünü göstərmişdir. Məsələn, 1980-ci illərin əvvəllərində idxal əvəztmə siyasətinə üstünlük verən Braziliya və Argentina iqtisadiyyatı ciddi tənəzzüllə üzləşdi, halbuki 1970-ci illərdə bu ölkələr məhz açıq xarici iqtisadi siyasət sayəsində əhəmiyyətli artıma nail olmuşdular.

İqtisadi embarqo şəraitində yaşayan İran İslam Respublikası özünün milli məhsullarını xarici bazarlara çıxarılması istiqamətində bəzi çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Bu baxımdan Türkiyə Cümhuriyyətinin bazarının araşdırılmasının və İran İslam Respublikasının bu ölkə ilə ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyəti və perspektivlərinin tədqiq olunmasının bir sıra üstünlükləri vardır.

2013-ci ilin məlumatlarına görə Türkiyə dünyanın 18-ci iqtisadiyyatı olmaqla həm də sürətli iqtisadi artım tempinə malikdir. Beləliklə, əhali gəlirlərinin sürətlə artdığı və coğrafi baxımdan yaxınlıqda yerləşən Türkiyə İran ixracı üçün cəlbedicidir. Eyni zamanda dinamik və çoxsahəli inkişaf edən və çeşidli məhsullar ixrac edən Türkiyə ucuz idxal baxımından da İran üçün maraq kəsb edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, enerji daşıyıcılarına və xammallara malik olmayan Türkiyə də bu məhsullarla zəngin olan İranla ticarət əlaqələrində maraqlıdır. Hazırda siyasi amillərin təsiri nəticəsində bu münasibətlər zəif olsa da, iqtisadi aspektdən bu əlaqələrin genişləndirilməsi hər iki ölkə üçün perspektivli görünür. Qeyd etmək olar ki, hər iki ölkənin təbii-iqtisadi potensialı və gücü bir-birinə nisbətən uyğun gəlir. Təklif sahəsində qarşılıqlı tamamlama və tələb sahəsində oxşarlıq hər iki ölkə arasında iqtisadi integrasiya potensialını gücləndirir. Bu mənada tədqiq olunan dissertasiyanın mövzusu xüsusi aktuallıq kəsb edir.

İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikasının iqtisadi əlaqə-

lərinin mövcud vəziyyəti və gələcəyi Azərbaycan baxımından da maraq kəsb edir. Əvvəla, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas problem qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi – onun sahəvi diversifikasiyasıdır və bu vəzifə mötəbər dövlət sənədlərində, həmçinin əsas proqram sənədi olan, “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyada” da öz əksini tapmışdır.

Türkiyə və İranla müqayisədə kiçik daxili bazara malik olan Azərbaycan Respublikası özünün qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün həmin sektorda fəaliyyət göstərən milli şirkətlərin xarici bazarlara çıxışı çox zəruridir. Bu baxımdan region ölkələrinin, o cümlədən İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin daxili bazarlarının tədqiqi önəmlidir və xüsusilə əhəmiyyətlidir.

İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti həm əhalisinin sayına, həm iqtisadiyyatına, həm də hərbi gücünə görə bölgədə aparıcı rol oynayan ölkələrdəndir. Bu ölkələr Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində mühüm rol oynayırlar – müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə bu ölkələr, demək olar ki, həmişə Azərbaycan Respublikası idxalında ilk üçlükdə olmuşlar. Digər tərəfdən hər üç ölkə (Azərbaycan, İran və Türkiyə) üçün qeyri-neft sektorunun bir çox sahələri (kənd təsərrüfatı, turizm, yeyinti və yüngül sənaye və s.), İran və Azərbaycan üçün isə neft-qaz sektoru da davamlı inkişaf baxımından perspektivlidir.

Göstərilən xüsusiyyətləri ilə bu ölkələr regionda Azərbaycan ixracı üçün rəqib ölkələr olsa da hər halda İran - Türkiyə siyasi münasibətləri Azərbaycan üçün çox böyük önəm kəsb edir. Bu, tarixən belə olmuşdur - İran İslam Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin münasibətlərinin şəffaf olması həmişə müxtəlif sahələrdə Azərbaycanın inkişafına təsir etmişdir.

İran-Türkiyə iqtisadi münasibətlərinin inkişafı region üçün, həmçinin Azərbaycan üçün mühüm olan regional iqtisadi integrasiya proseslərinə təkan vermiş olar.

İran-Türkiyə ticarət əlaqələrinin dərinədən öyrənilməsi Azərbaycanın bu ölkələrin idxallarında real yerini tapmağa, başqa sözlə, hər iki ölkənin bazarlarına hansı seqmentlərdə daxil olmağın daha rəşional olması sualını düzgün cavablandırmağa imkan vermiş olur.

Müasir dövrün mühüm iqtisadi proseslərindən biri iqtisadi regionalizmdir – dünyanın müxtəlif hissələrində regional beynəlxalq iqtisadi integrasiya təşkilatları yaradılmışdır ki, bunların bir hissəsi formal xa-

rakterli olsa da, Avropa İttifaqı və NAFTA kimi qurumlar kifayət qədər effektiv fəaliyyət göstərir. Azərbaycan, İran və Türkiyə isə bir sıra region ölkələri kimi heç bir dayanıqlı və dərin əlaqələrlə xarakterizə olunan integrasiya qurumunda təmsil olunmamışlar. Odur ki, İran – Türkiyə ticarət münasibətlərinin öyrənilməsi həm bu ölkələr, həm də Azərbaycan üçün regional iqtisadi integrasiya baxımından da maraq kəsb edir.

Dissertasiya işinin mövzusu və burada qoyulan məsələlərin həlli hər üç ölkədə makro və mikro səviyyəsində qərarların qəbulu üçün maraq kəsb etməklə yüksək aktuallığa malikdirlər.

Problemə öyrənilmə səviyyəsi. Müstəqillik dövründə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin yenidən qurulmasını nəzərə alınaraq, bir sıra elmi tədqiqatlarda bu aspektə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanın, demək olar ki, bütün region ölkələrinin iqtisadi əlaqələri ilə bağlı olan elmi araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Həmçinin Azərbaycan - İran və Azərbaycan - Türkiyə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini öyrənən dissertasiya işləri üzrə mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə çoxsaylı tədqiqatların müəlliflərindən R.Quliyev, D.Vəliyev, Ş.Hacıyev, A.Ələsgərov, A.Məhərrəmov, H.Rüstəmbəyov, G.Gənciyev və digər Azərbaycan alimlərinin əsərləri diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan - İran iqtisadi münasibətləri H.Əlipur, M.Rezvani, A.Nuriyeva və N.Nassibunun, Azərbaycan - Türkiyə iqtisadi əlaqələri isə R.Quliyev, V.Qasımlı və A.Günəyin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

İran İslam Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında ticarət əlaqələrinə dair geniş formada dissertasiya yazılmamış və əhatəli tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu sahədə İran tədqiqatçılarından N.Həbib, H.Əlipur, M.Rezvani və Y.Həsənpurun, Türkiyə alimlərindən M.Aydin, N.Öztürk, S.Fatma və D.Arasın əsərlərini qeyd etmək olar. Bu baxımdan dissertasiyanın mövzusunun geniş aspektdə işlənilməsi ilk addımlardan biri hesab edilə bilər.

Azərbaycanda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və xarici ticarətə dair bir sıra iqtisadçı alimlər: İ.H.Aliyev, A.K.Ələsgərov, Z.Ə.Səmədzadə, A.M.Məhərrəmov, A.Ş.Şəkəriyev, G.Ə.Gənciyev, R.P.Sultanova, G.İ.İsmayılov, M.Meybullayev, R.T.Həsənov, S.H.Fəxrəddin öz elmi tədqiqatlarında regional dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin bir çox aspektlərinin, iqtisadi əlaqələrin formalaşması xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına daha çox üstünlük vermişlər.

Klassik iqtisad məktəbinin yaradıcılarından A.Smit, D.Rikardo, qərbin tanınmış iqtisadçılarından C.Keyns, B.Olin, O.Hekser, V.Leontyev, M.Porter, P.Kruqman, N.Kumer, yaxın xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən N.A.Volqina, A.S.Bulatov, R.İ.Xasbulatov, N.N.Ustinov, İ.T.Balabanov və s., İran tədqiqatçı alimlərindən H.Əbrişəmi, M.Behkiş, D.Qərəbaği, P.Səidi, İ.L.Rəzzaqi, M.Səfəri, R.Səədət, A.T.Kələntəri, A.M.Rəhmani, P.K.Zorar və s. öz elmi əsərlərində və tədqiqatlarında xarici ticarət əlaqələrinə dair geniş tədqiqatlar aparmışlar.

Göstərilən iqtisadçı-alimlərin apardıqları tədqiqatlardan fərqli olaraq İran-Türkiyə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişafına müasir dövrün tələb və prinsipləri baxımından yanaşılmış və onun inkişaf perspektivlərinə müasir metodlar baxımından yanaşılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi İran – Türkiyə ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətini və dinamikasını tədqiq etməklə bu sahədə potensial imkanların qiymətləndirilməsi və prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi və bu istiqamətdə İran dövlətinə rəşional fəaliyyət istiqamətləri təklif etməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Xarici ticarətin nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi; (müxalif və müvafiq nəzəriyyələr)
- İran - Türkiyə ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və dinamikasının tədqiqi və onun dövlət tənzimlənməsi mexanizminin müəyyən edilməsi;
- Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsi modellərinin öyrənilməsi istiqamətində mövcud tədqiqatların araşdırılması;
- İran - Türkiyə ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə münasib modelin tətbiq edilməsi və ticarət imkanlarının aşkar edilməsi;
- İranın Türkiyəyə ixrac imkanlarının genişləndirilməsi üçün əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı İran və Türkiyənin xarici ticarət sektoru, tədqiqatın predmeti isə İranla Türkiyə arasında ticarət əlaqələridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Tədqiqatın nəzəri əsasını klassik iqtisadçıların müddəaları və müasir dövrün iqtisadçı alimlərinin xarici ticarət sahəsində konsepsiyaları təşkil edir. Tədqiqatın metodoloji əsasını isə elmi abstraksiya, təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, tarixilik və məntiqiliyin vəhdəti kimi yanaşmalar təşkil edir. Disserta-

siya işinin metodoloji bazasını kimi ticarət potensialının qiymətləndirilməsi haqda verilmiş modellərdən istifadə olunub.

Tədqiqatın informasiya bazasını. İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikasının rəsmi statistik mənbələri, həmçinin ümum dünya ticarət təşkilatı (WTO), UNCTAD, Beynəlxalq ticarət mərkəzi (ITC), dünya bankı və BMT-nin məlumat bazası və müxtəlif müəlliflərin və beynəlxalq təşkilatların tədqiqatları və bir sıra internet saytları təşkil edir

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xarici ticarətin nəzəri və metodoloji əsaslarına kompleks yanaşılmış, xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi inkişafda roluna dair müxalif və müvafiq baxışlar sistemli araşdırılmışdır;

- İran və Türkiyə arasında xarici ticarət əlaqələrinin potensial imkanlarının aşkara çıxarılması yolları dəqiqləşdirilmiş və bu yolların perspektivləri göstərilmişdir;

- Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsinə dair modellər geniş tədqiq olunmuş və onların üstünlükləri müqayisə olunmuş və həmin üstünlüklərdən istifadə olunma imkanları aşkara çıxarılmışdır;

- Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsi modellərinin daha səmərəliliyini tətbiq edərək, İranla Türkiyə arasında ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi imkanları göstərilmişdir;

- Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsi modellərindən istifadə edərək İranın Türkiyəyə ixrac imkanlarının daha da genişləndirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- İran və Türkiyə ticarət əlaqələrinin perspektivlərinə dair analitik göstəricilərdən istifadə olunmuş və bütün proseslərin yalnız keyfiyyət deyil, eyni zamanda riyazi modellər və formullardan yararlanaraq kəmiyyət xarakteristikasına da üstünlük verilmişdir;

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatdan çıxan nəticələrin və onların əsasında irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrin reallaşdırılması İran və Türkiyədə həm dövlət tərəfindən iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin qarşılıqlı əlverişli şəkildə inkişaf etdirilməsinə, həm də biznes strukturları tərəfindən xarici ticarət fəaliyyətinin yeni istiqamətlərinin yaradılmasına töhfə verə bilər. Bundan başqa dissertasiya işində əldə edilmiş nəticələrin İran və Türkiyə hökumətləri və biznes strukturları tərəfindən ölkənin beynəlxalq və regional iqtisadiyyata rəşional integrasiyasının təmin olunması məqsədi üçün istifadə olunması məqsəduyğundur.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və irəli sürülən əməli təkliflər İslam Azad universitetində keçirilən elmi seminarlarda məruzə edilmiş və “Beynəlxalq ticarət” fənninin tədrisində müvafiq mövzularda istifadə olunmuşdur.

Çap olunmuş əsərlər. Son illər ərzində dissertasiya işinin əsas məzmununu əhatə edən 11 məqalə və tezislər nəşr olunmuşdur

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 148 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində 25 cədvəl və 10 şəkil verilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

Fəsil I. Xarici ticarət əlaqələrinin elmi-metodoloji əsasları

1.1. Xarici ticarətin tarixi və müasir nəzəriyyələri və onların təkamülü

1.2. Xarici ticarət əlaqələrinə dair əks baxışlar və himayədarlıq siyasətinə təsir edən amillər

1.3. Müasir dövrdə xarici ticarət əlaqələri, iqtisadi inkişafın əsası kimi

Fəsil II. İran İslam Respublikasının və Türkiyə Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin analitik qiymətləndirilməsi

2.1. İran İslam Respublikasının və Türkiyə Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin dinamik təhlili

2.2. İran İslam Respublikası və Türkiyə Respublikası xarici ticarət sektorunun sahələr və məhsul qrupları üzrə struktur təhlili

2.3. İran İslam Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf meyillərinin təhlili və onun dövlət tənzimlənməsi

Fəsil III. İran İslam Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ticarət əlaqələrinin inkişafının prioritet istiqamətləri

3.1. Ölkələrarası ticarət potensialının qiymətləndirilməsinə metodiki yanaşma

3.2. İran İslam Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ticarət əlaqələri üzrə potensial imkanlarının müəyyənəşdirilməsi

3.3. İran İslam Respublikasının Türkiyə Respublikasına ixracatının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi yolları

Nəticə və təkliflər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

1. Xarici ticarət əlaqələrinin elmi-metodoloji əsasları

Birinci fəsildə xarici ticarət əlaqələrinə dair tarixi və müasir nəzəriyyələr təhlil olunur; İqtisad elminin klassik və neoklassik görkəmləri nümayəndələrinin xarici ticarət əlaqələrinə dair fikirləri öyrənilib.

Bütün ölkələrin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi hesab olunur. Xüsusən indiki dövrdə qarşılıqlı birliklərin, yaxud dünyəvi bir ölkənin yaradılmasına doğru yüksək sürətli fəaliyyət davam etmədədir ki, bu da qloballaşma prosesləri ilə tanınmışdır. Dünya iqtisadiyyatının indiki şəraitindən asılı olaraq hal-hazırda heç bir ölkə dünya iqtisadiyyatından asılı olmadan və təkbaşına iqtisadi inkişafa nail ola bilməz. Çünki hər bir ölkənin iqtisadi və sosial vəziyyəti xeyli dərəcədə xarici-iqtisadi əlaqələrdən və xarici ticarət dövryyəindən asılıdır. Hansı dövlət ki, xalqının maddi və sosial rifahının yüksəlməsi üçün çalışır, o, bunu xarici əlaqələrin genişlənməsində axtarır. Təsədüfi deyildir ki, bütün dünya iqtisadiyyatı və bəşər övladı tarix boyu xarici iqtisadi əlaqələrdən, elmi, texnoloji və s. əlaqələrdən bəhrələnməmişlər.

İxtisaslaşmadan, əmək bölgüsü proseslərindən, bir sözlə, öz nisbi üstünlüklərini reallaşdırmaqdan məhrum olduqda, ölkələr iqtisadi itkilərə məruz qalırlar. Dissertasiyada qeyd edilir ki, beynəlxalq əmək bölgüsündən qarşılıqlı şəkildə bəhrələnmək üçün İran və Türkiyənin həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli inteqrasiyalashmalarda iştirakının hələ də istifadə olunmamış potensial imkanları vardır ki, bunların da reallaşması həm önəmlidir, həm də perspektivlidir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin əksər hissəsi azad ticarəti dəstəkləmiş və bütün iştirakçı ölkələrin xarici ticarətdən mənfəət aparmasını müəyyən etmişlər. Ancaq inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq səviyyədə ticarət və əmək bölgüsündən mənfəət kəsb etməməyi, xam və primitiv məhsulların ixracatı ilə məşğul olması himayədarlıq siyasəti yürütməyə zəmin yaratmışdı. Bu hallar azad ticarətin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş nəzəriyyələri yaratmışdı. Bu fikirləri açıqlamadan mövcud araşdırmanın əldə etdiyi nəticələr tam və dolğun olmayacaq. Ona görə bu bölümə Fredrix List, Raul Perbiş, Hans Singer, Qonar Mirdal, Qunder Frank və Maykl Todaronun ticarəti məhdudlaşdırmağa yönələn fikirləri öyrənilib.

Yuxarıda qeyd edilən tənqidlərin praktiki dəstəyi tutarlı olmadığın-

dan müasir şəraitdə xarici ticarət əlaqələrinin formalaşmasının zəruriliyinin və iqtisadi inkişafda rolunun tədqiq olunmasına ehtiyac vardır. Yeni iqtisadi modellərdə iki və çoxtərəfli ticarət əlaqələrinin genişlənməsi inkişaf üçün vacib amil sayılır. Dissertasiyada beynəlxalq ticarətin, iqtisadi inkişafa göstərdiyi təsirləri üç aspektdən, yəni istehsal amillərinin əldə olması, bazarların genişlənməsi və resursların yenidən ixtisaslaşdırılması cəhətdən araşdırılmışdı. Beynəlxalq ticarət ölkələr arasında mümkün olan istehsal amillərinin qiymətlərində ki fərqləri aradan qaldırmağa meyllidir.

Xarici ticarətin inkişafı ölkə bazarlarını dünya iqtisadiyyatının üzünə açır, rəqabəti artırır və bunun nəticəsində ölkənin potensialları və mövcud resurslarından effektiv istifadə edilir, iqtisadiyyatın məhsuldarlığı artır. Bununla yanaşı ticarət əlaqələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatında xarici texnologiyaların nüfuzunu da artırır. Yeni texnologiyaların öyrənilməsi, istifadəsi və tətbiqi isə inkişafın əsasını təşkil edir.

Qeyd edilən fikir ayrılığı İEOÖ-də xüsusilə dərinidir. Bu səbəbdən həmin ölkələrdə iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif ticarət siyasətləri ortaya qoyulur. Bunlar idxalı əvəzetmə və ixracatı inkişaf etdirmə siyasətlərindən ibarətdir.

2. İran İslam Respublikasının və Türkiyə Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin analitik qiymətləndirilməsi

İran və Türkiyə arasında ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və dinamikası araşdırılmışdı. Öncə iki ölkənin makro iqtisadi göstəriciləri və quruluşu haqda ümumi məlumat verilmişdi. Sonra xarici ticarət əlaqələri geniş təhlil edilmişdir.

Statistik məlumatlara əsasən 2014-ci ildə İranın ixracatının dəyəri (neft və qaz daxil olmaqla) 88.8 milyard idxalatının dəyəri isə 52 milyard dollar olmuşdu. İran dünyada ölkələri arasında ixracat dəyərinə görə 33-cü və idxalat dəyərinə görə 40-cı yerdə durur. Həmin ildə İran 36.8 milyard dollar müsbət balansla malik olmuşdu. Son illərdə İranın ixracatının ən yüksək həddi 2011-ci ildə 132 milyard dollara olmuş və həmin ildə 70 milyard dollar müsbət saldosu olmuşdur.

2014-ci ildə Türkiyənin ixracatının dəyəri 157,7 milyard idxalatının dəyəri isə 242.2 milyard dollar olmuşdu. Türkiyə dünyada ölkələri arasında ixracat dəyərinə görə 31-cü və idxalat dəyərinə görə 21-ci yerdə durur. Həmin ildə Türkiyənin 84,5 milyard dollar mənfəəti balansla olmuşdu. İxrac olunan məhsulların çeşidliliyi baxımından Türkiyə dün-

ya ölkələri arasında 38-ci, İran isə 162-ci yerdə durur.

2002-2014-cü illər ərzində İranın ixracatı 28.2 milyard dollardan 88.8 milyard dollara çatmışdır, bu isə 3,15 dəfə artım deməkdir. Həmin dövrdə İranın idxalatı 2.52 dəfə artmış olsa da müsbət saldo qorunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki 2011-ci ildə İranın ixracı daha çox artmış və idxala nisbət 2 dəfə çox olmuşdur ki, buda 70 milyard dollardan artıq müsbət saldo qalığı deməkdir. Bunun səbəbi isə həmin illərdə neft məhsullarının ixracı və dəyərinin artımı olmuşdur.

Türkiyənin də xarici ticarətində 2002-2014-ci illərdə sürətli dəyişiklik baş vermişdir, belə ki həmin dövr ərzində ixracat 4.4 dəfə idxalat isə 4.7 dəfə artmışdır. Tədqiq olan dövr ərzində Türkiyənin mənfəi balans artmış və 2013-cü ildə 100 milyard dollara yaxın olmuşdur. 2008-ci ildə bu ölkənin idxal-ixracında ciddi bir azalma müşahidə olunur ki, buda həmin ildə başlayan iqtisadi böhranla əlaqələndirilir. (cədvəl 1)

Cədvəl 1

2002-2014 illərdə İranın xarici ticarət dövriyyəsi

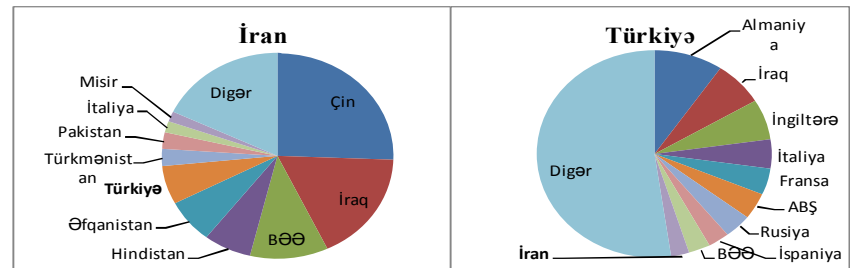
İl	İran				Türkiyə			
	İxracat	İdxalat	Balans	Ticarət dövriyyəsi	İxracat	İdxalat	Balans	Ticarət dövriyyəsi
2002	28,237	20,617	3,823	48,854	36,059	51,554	-15,494	87,613
2003	33,750	24,798	8,952	58,548	47,253	69,340	-22,087	116,593
2004	41,697	31,976	9,721	73,673	63,167	97,540	-34,373	160,707
2005	56,252	40,041	16,211	96,293	73,476	116,774	-43,298	190,250
2006	77,012	40,772	36,240	117,784	85,535	139,576	-54,041	225,111
2007	88,733	44,942	43,791	133,675	107,272	170,063	-62,791	277,335
2008	113,668	57,401	56,267	171,069	132,027	201,964	-69,947	333,991
2009	78,830	50,768	28,062	129,598	102,143	140,928	-38,785	243,071
2010	101,316	65,404	35,912	166,732	113,883	185,544	-71,661	299,427
2011	132,000	61,760	70,240	194,000	134,907	240,842	-105,935	375,749
2012	104,000	57,092	46,908	161,092	152,462	236,545	-84,083	389,007
2013	82,500	49,422	33,078	131,922	151,803	251,661	-99,868	403,464
2014	88,800	52,000	36,800	140,800	157,715	242,224	-84,509	399,939

Mənbələr: www.irica.gov.ir və www.turkstat.gov.tr

Ticarətdə tərəfdaş ölkələrə nəzər saldıqda, İranın şərqə və Türkiyənin qərbə üstünlük verdiyi məlum olur. Məlumatlara əsasən İranın məhsul ixrac etdiyi 5 əsas ölkə həmin ölkənin ixracatının 67 faizini və 10 əsas ölkə isə ixracatın 82 faizini təşkil edir. 2014-ci ildə İranın ən çox məhsul ixrac etdiyi ölkələr Çin (25,6%), İraq (17,3%), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (11%), Hindistan (6,7%), Əfqanıstan (6,8%) olmuşdur. Bu siyahıda tədqiqatımızın mövzusu olan Türkiyə 6% çəkili 6-cı

yerdə durur.

Türkiyənin ixracatına gəldikdə, bu ölkənin ixracat məqsədi İranla müqayisədə geniş sayda ölkələrin təşkil etdiyi məlum olur. Belə ki, Türkiyənin məhsul ixrac etdiyi 5 əsas ölkə həmin ölkənin ixracatının 31,4 faizini və 10 əsas ölkə isə 47,7 faizini təşkil edir. 2014-ci ildə Türkiyənin ən çox məhsul ixrac etdiyi ölkələr Almaniya (9,6%), İraq (6,9%), İngiltərə (6,3%), İtaliya (4,5%), Fransa (4,1%), ABŞ (4%)

olmuşdur. Bu siyahıda İran 2,5% çəkili 10-cu yerdə durur.

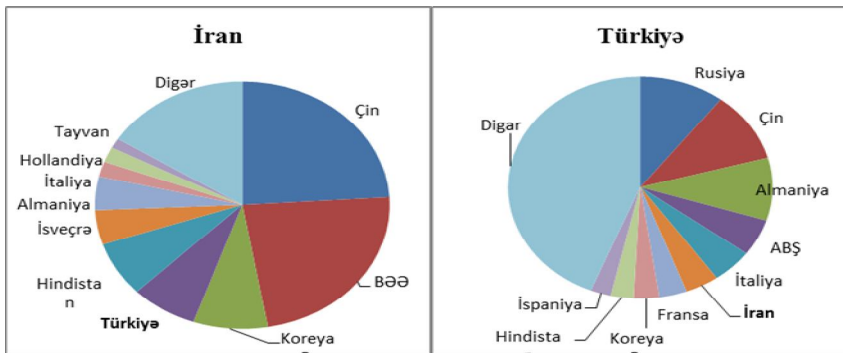
Şəkil 1. İran və Türkiyənin əsas ticarət tərəfdaşları (İxrac-2014)

Mənbələr: www.irica.gov.ir və www.turkstat.gov.tr

Türkiyənin İranla müqayisədə çoxsaylı ölkələrə ixracatı var ki, bu da həmin ölkənin bazarlarının geniş və iqtisadiyyatının güclü olmasının göstəricisidir. Həm də Türkiyənin inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən Avropa Birliyi və ABŞ bazarlarına ixrac güclünə malik olmasını sübut edir. İran isə Çin və Hindistan kimi şərq ölkələri və İraq, BƏƏ, Əfqanıstan və Türkiyə kimi qonşu ölkələrin bazarlarını hədəf seçib.

İdxalata gəldikdə, İranın idxal etdiyi ölkələrin müxtəlifliyi onun ixracatı ilə müqayisədə daha azdır. Belə ki, 2014-cü ildə İranın idxalatının 70 faizi 5 ölkədən (Çin 24%, BƏƏ 23,2%, Koreya R. 8,2%, Türkiyə 7,3%, Hindistan 7,1%) təmin edilib. Türkiyə uzun müddətdir ki, İranın idxalat bazarında ilk beşlikdə yerləşir. (Şəkil 2)

Türkiyə İranla müqayisədə idxalatın mənsəbinin müxtəlifliyi baxımından da yaxşı vəziyyətdədir. 2014-cü ildə Türkiyənin idxalatının təxminən 40 faizi 5 əsas ticarət tərəfdaşı olan ölkələrin (Rusiya 10,4%, Çin 10,3%, Almaniya 9,2%, ABŞ 5,3%, İtaliya 5,0%,) payına düşür. Bir haldakı İran İdxalatının 50 faizdən çoxu 3 ölkənin inhisarındadır, Türkiyə bazarında 10 faizdən artıq paya malik ölkə deməkdir ki yoxdur. Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, İran Türkiyənin idxalat bazarında

4,1% çəkilmə 6-cı yerdə durur.

Şəkil 2. İran və Türkiyənin əsas ticarət tərəfdaşları (İdxal-2014)

Mənbə: <http://www.irica.gov.ir> və <http://www.turkstat.gov.tr>

2013-cü ilin məlumatlarına əsasən İranın ümumi ixracatının böyük bir qismini (61.8 faizini) xam neft və qaz və qaz kondensatları təşkil edir. İranın ümumi saldosu 33 milyard dollar müsbət balansın olduğunu göstərir. Lakin qeyri-neft sektoruna aid olan ixracatın həcmi (31,553 milyon dollar) nəzərə alsaq, 2013-ci ildə İranın 18 milyard dollar mənfə saldo qalığının şahidi olarıq.

İran və Türkiyənin xarici ticarət əlaqələri haqda dəqiq məlumatlar kəsb etmək üçün cədvəl 2-də iki ölkənin ixracatının quruluşunu müqayisəli təhlil edilmişdi.

Cədvəl 2

İran və Türkiyənin ixracatının quruluşu, milyon dollar (2013)

		İran		Türkiyə	
Sahələr		Dəyər	Çəki	Dəyər	Çəki
Xam neft və qaz		40,652	49,3	---	---
Qaz kondensatları		10,295	12,5	---	---
Petrokimyəvi məhsullar		10,806	13,1	142,013	93.5
Qeyri-neft sektoru	Sənaye məhsulları	13,378	16,2		
	Kəndtəsərrüfatı məhsulları	3,855	4,7	5,911	3.9
	Mineral məhsullar	3,534	4,3	3,879	2.6
Cəmi		82,500	100	151,803	100

Mənbələr: İran gömrüyünün məlumatları və TurkStat, Foreign Trade Statistics Yearbook

İranın qeyri neft ixracatında sənaye məhsulları aparıcı rola malik-

dir. Sənaye məhsulları İranın ümumi ixracatının 16.2 və qeyri neft ixracatının 42 faizini təşkil edir. Bu sahə çeşidlidir və çox saylı məhsulları əhatə edir. Ən çox ixrac olunan sənaye məhsulları məişət texnikası, nəqliyyat vasitələri və ehtiyat hissələr, sənaye maşınları və avadanlıqları, qida sənaye məhsulları o cümlədən, ağartı məhsulları, çörək və şirniyyat, konserv və kompot növləri, pomidor sousu və İranın ənənəvi ixracı olan xalça, parça və geyimlərdən ibarətdir.

Petrokimyəvi məhsullar İranın ümumi ixracatının 13.1 və qeyri-neft ixracatının 34 faizini təşkil edir ki, bu da həmin ölkənin neft və qaz ehtiyatlarının zəngin olması və sən illərdə bu sahədə küllü miqdarda yatırım qoyulmasından irəli gəlir. Polimer və plastik məhsulların xammalları, butan, propan, metanol, tar, yuyucular, boyalar ən çox ixrac olunan petrokimyəvi məhsullardır. Petrokimyəvi məhsullar neft və qaz sektoruna aid eləmək qeyri neft sektorunun uxracatdan pay təxminən 25 faizə enər.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə İranın ixracatı 3,855 milyon dollar olmuş ki, bu rəqəm qeyri-neft sektoru ixracatının 12 faizini təşkil edir. Püstə, meyvələr, kişmiş, balıq, xurma, zəfəran, kartof ən çox ixrac olunan kəndtəsərrüfatı məhsullarıdır.

Mineral məhsullar İranın ixracatının 12 faizini təşkil edir. Dəmir daşı, çuqun, dəmir və polad, sement, keramik və plitələr, mis, alüminium İrandan ixrac olunan əsas mineral məhsullardır.

İranın İxracatında neft və qaz aparıcı rola malikdirsə, Türkiyə ixracatında əsas rol oynayan sahə sənaye sahəsidir. Belə ki, sənaye məhsulları bu ölkənin ixracatının 93.5 faizini təşkil edir. Sənaye sahəsi Türkiyə iqtisadiyyatında ümum daxili məhsulun 29 faizini, məşğulluğun isə 19 faizini təşkil edir. Nəqliyyat vasitələri, maşınlar, elektrik cihazlar, dəmir və polad və onlardan hazırlanan əşyalar, geyim və qumaş, plastiklər və onlardan hazırlanan məmulatlar Türkiyədən ixrac olunan əsas sənaye məhsullarıdır.

İranın məhsul qrupları üzrə ixracatına nəzər saldıqda, bu ölkənin qeyri neft ixracatının neft və kimyəvi maddələrlə sıx bağlı olduğunu görürük. Belə ki, qeyri-neft sektorunun ixracatının əsas hissəsini mədən yanacaqları və yağları, plastik məhsullar, kimyəvi məhsullar təşkil edir. Tam qeyri-neft sektoruna aid olan ixracat yalnız 6 faiz xüsusi çəkilmə dördüncü yerdə meyvələr durur.

2013-cü ildə İranın qeyri-neft ixracatı 31,553 milyon dollar olmuşdu ki, mineral yanacaqlar və yağlar (17,5%), plastik materiallar

və əşyalar (13.7%), kimyəvi məhsullar (10.9%) və meyvələr (6.3%) çəkilə ixrac olunan əsas əmtəə qrupları sayılırlar. İranın qeyri-neft sektorunda ixracatın 67.6 faizi 9 əmtəə qrupuna aid olması bir daha bu ölkənin ixracatının az çeşidli olmasını göstərir.

Cədvəl 3

İran və Türkiyə ixracatında yüksək çəkiyə malik əmtəə qrupları, milyon dollar (qeyri-neft sektoru) – 2013

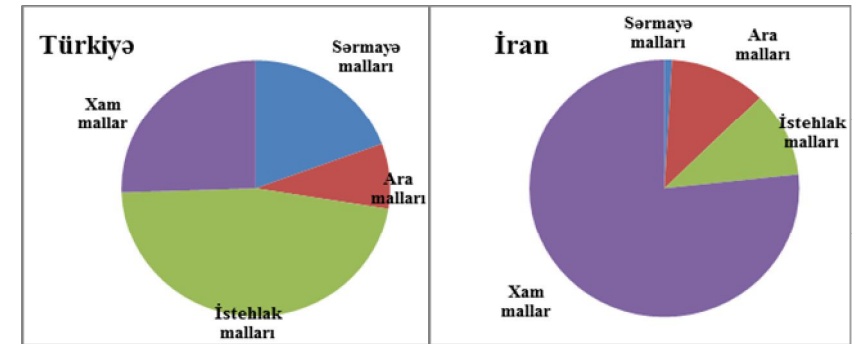
yer	İran			Türkiyə		
	Əmtəə qrupları	Dəyər	Çəki	Əmtəə qrupları	Dəyər	Çəki
1	Mineral yanacaqlar və yağlar	5,380	17,1	Nəqliyyat vasitələri	17,000	11.2
2	Plastiklər və ondan hazırlanan məmulatlar	4,311	13,7	Qazanlar, maşınlar, mexaniki cihazlar	12,989	8.6
3	Üzvi kimyəvi məhsullar	3,428	10,9	Dəmir və polad	9,918	6.5
4	Meyvələr	1,982	6,3	Elektrik maşınları və cihazlar	9,544	6.3
5	Filizlər	1,741	5,5	Hörmə geyim əşyası və aksesuarları	9,244	6.1
6	Duz, kükürd, torpaq, gips, əhəng və sement	1,355	4,3	Mirvari, qiymətli daşlar, sikkələr	6,998	4.6
7	Çuqun, dəmir və polad	1,325	4,2	Dəmir və polad məhsullar	6,148	4.1
8	Gübrələr	932	3	Hörməməmiş geyim əşyası və aksesuarları	5,714	3.8
9	Dəmir və poladdan hazırlanan məmulatlar	828	2,6	Plastiklər və ondan hazırlanan məmulatlar	5,608	3.7
	Digər məhsullar	10,212	32,4	Digər məhsullar	69,981	46.1
	Cəmi	31,553	100	Cəmi	151,803	100

Mənbələr: İran gömrüyünün məlumatları və TurkStat, Foreign Trade Statistics Yearbook

Türkiyə ixracatının tərkibinə gəldikdə, görürük ki, bu ölkədən ixrac olunan 9 əsas əmtəə qruplarının ümumi ixracatdan payı təxminən 30 faizdir. Bu da həmin ölkənin ixracatının İranla müqayisədə çeşidli olmasından xəbər verir. Türkiyənin ixracatının 11.2 faizini nəqliyyat vasitələri, 8,6 faizini qazanlar, maşınlar, mexaniki cihazlar, 6,5 faizini dəmir və polad, 6,3 faizini elektrik maşınları və cihazlar, 6,1 faizini isə hörmə geyim əşyası və aksesuarları təşkil edir.

Dünya bankının məlumatlarına əsasən İran və Türkiyədən ixrac olunan məhsulların növü ciddi şəkildə fərqlidir. Belə ki, İrandan ixrac olunan məhsulların əsas hissəsini xam mallar (77 faiz) təşkil edir. Lakin Türkiyə ixracatının tərkibində istehlak malları aparıcı rola malikdir (46

faiz) ki, buda həmin ölkənin sənaye sahəsini xarici ticarətdə fəal iştirak eləməsindən irəli gəlir. Növbəti yerlərdə xam malla (25 faiz), sərmayə

malları (19 faiz), Ara malları (8 faiz) durur.

Şəkil 3. İran və Türkiyədən ixrac olunan məhsulların növü (2013)

Mənbə: www.wits.worldbank.org

İran və Türkiyə idxalatının quruluşunu araşdıraraq məlum olur ki, hər iki ölkənin idxalatında sənaye məhsulları önəm kəsb edir. İran idxalatında sənaye məhsullarının payı 59.1 faiz, Türkiyə idxalatında isə bu sahəsinin payı daha böyük yəni 81.7 faiz olmuşdur.

Cədvəl 4

İran və Türkiyənin idxalatının quruluşu, milyon dollar (2013)

Sahələr	İran		Türkiyə	
	Dəyər	Çəki	Dəyər	Çəki
Sənaye məhsulları	29,208	59.1	205,625	81.7
Kəndtəsərrüfatı məhsulları	14,678	29.7	7,776	3.1
Mineral məhsullar	5,535	11.2	38,260	15.2
Cəmi	49,422	100	251,661	100

Mənbələr: İran gömrüyünün məlumatları və TurkStat, Foreign Trade Statistics Yearbook

İran və Türkiyə idxalatında 9 əsas əmtəə qruplarının xüsusi çəkisini göstərir (cədvəl 5.). Həmin 9 əmtəə qruplarının İran idxalatından ümumi payı 63.8 faiz olmuşdur. 2013-cü ildə İranın idxalatı 49,422 milyon dollar olmuşdu ki, qazanlar, maşınlar, mexaniki cihazlar

(16,3%), taxıl (11.2%), elektrik maşınlar və cihazlar (8.4%) çuqun, dəmir və polad (6.1%) idxal olunan əsas əmtəə qrupları sayılırlar.

Cədvəl 5

İran və Türkiyə idxalatında əsas əmtəə qrupları, milyon dollar (2013)

Yer	İran			Türkiyə		
	Əmtəə qrupları	Dəyər	Çəki	Əmtəə qrupları	Dəyər	Çəki
1	Mexaniki maşınlar və cihazlar	8,056	16,3	Mexaniki maşınlar və cihazlar	30,157	12
2	Taxıl	5,535	11,2	Dəmir və polad	18,691	7.4
3	Elektrik maşınlar və cihazlar	4,151	8,4	Elektrik maşınları və cihazlar	17,759	7.1
4	Çuqun, dəmir və polad	3,015	6,1	Nəqliyyat vasitələri	16,808	6.7
5	Nəqliyyat vasitələri	2,570	5,2	Mirvari, qiymətli daşlar, sikkələr	16,234	6.5
6	Plastik materiallar və əşyalar	2,976	4,2	Plastiklər və ondan hazırlanan məmulatlar	13,881	5.5
7	Heyvan mənşəli piylər və yağlar	2,976	4,2	Üzvi kimyəvi məhsullar	5,314	2.1
8	Heyvan yemləri	2,026	4,1	Optik alətləri və cihazları	4,559	1.8
9	Əczaçılıq məhsulları (Dərman)	2,026	4,1	Əczaçılıq məhsulları (Dərman)	4,151	1.6
	Digər məhsullar	17,891	36,2	Digər məhsullar	124,069	49.3
	Cəmi	49,422	100	Cəmi	251,661	100

Mənbələr: İran gömrüyünün məlumatları və TurkStat, Foreign Trade Statistics Yearbook

Türkiyənin idxalatının 81.7 faizini sənaye məhsulları təşkil edir ki, fəsilər üzrə araşdırdıqda məlum olur: idxalatın 12 faizini mexaniki maşınlar və cihazlar, 7,4 faizini dəmir və polad, 7,1 faizini elektrik maşınları və cihazlar və 6,7 faizini isə nəqliyyat vasitələri təşkil edir. İranla müqayisədə, Türkiyə idxalatında 9 əsas əmtəə qruplarının xüsusi çəkisi daha az və 49.3 faiz təşkil edir. (cədvəl 5.)

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sahənin tədqiqinə üstünlük verilməsinə görə Türkiyənin neft və mineral yanacaqlar (fəsil 27) idxalatını bu cədvəldə daxil etməmişik. 2013-cü ildə Türkiyənin həmin fəsil üzrə 56 milyard dollara yaxın idxalatı olmuşdu. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Türkiyə həmin ildə 27-ci fəsil (mineral yanacaqlar və neft) üzrə 6.7 milyard dollarlıq ixracat etmişdi.

Bütün məlumatları ümumiləşdirsək belə demək olar ki, İranın

idxalatının 59,1 faizini sənaye və qayırma məsulları, ixracatının isə 65,1 faizini yanacaq və mineral məhsullar təşkil edir. Türkiyənin ixracatının 93,5 faizini sənaye və qayırma məsulları, idxalatının isə 28,8 faizini yanacaq və mineral məhsullar təşkil edir. Bu nəzərdən iki ölkənin təklif və tələblərinin bir birini tamamlama imkanları yüksəkdir və onların arasında ticarət potensialı açıq aydın görünür.

İki ölkə arasında olan ticarət əlaqələrinə gəldikdə, İran və Türkiyə arasında ticarətin ümumi həcmi 2012-ci ildə 21,887 milyon dollar olmuşdu. İki ölkə arasında ticarətin ümumi həcmi 2014-cü ildə 13,720 milyon dollar olmuşdu ki, 2013 illə müqayisədə 6.2 faiz azalmışdı. İran və Türkiyə rəsmiləri 2015-ci il üçün 30 milyard dollarlıq ticarət həcmi hədəf qoymuş və müxtəlif vasitələrlə bu hədəfə çatmağa çalışırlar.

Cədvəl 6.

2002-2014-cü illərdə Türkiyə ilə İran ticarətinin vəziyyəti, milyon dollar

İl	Türkiyənin idxalatının dəyəri		İranın Türkiyə bazarıdakı payı	Türkiyənin ixracatının dəyəri		Türkiyənin İran bazarıdakı payı	Türkiyənin ümumi ticarət balans	Türkiyənin İranla ticarət balans
	Dünyadan	İrandan		Dünyaya	İrana			
2002	51270	921	1,8	35762	308	0,9	-15508.2	-612.4
2003	69340	1861	2,7	47253	534	1,1	-22086.9	-1326.9
2004	97540	1962	2,0	63121	813	1,3	-34418.8	-1149.5
2005	116774	3470	3,0	73476	913	1,2	-43297.7	-2556.8
2006	139576	5627	4,0	85535	1067	1,2	-54041.5	-4559.7
2007	170062	6615	3,9	107272	1441	1,3	-62791.0	-5174.2
2008	201961	8200	4,1	132002	2030	1,5	-69958.4	-6170
2009	140869	3405	2,4	102139	2025	2,0	-38730.5	-1381.1
2010	185544	7645	4,1	113883	3044	2,7	-71661	-4601
2011	240842	12462	5,2	134907	3590	2,7	-105935	-8872
2012	236545	11965	5,1	152462	9922	6,5	-84083	-2043
2013	251650	10383	4,1	151787	4192	2,8	-99863	-6191
2014	242176	9833	4,1	157620	3886	2,5	-84,509	-5947

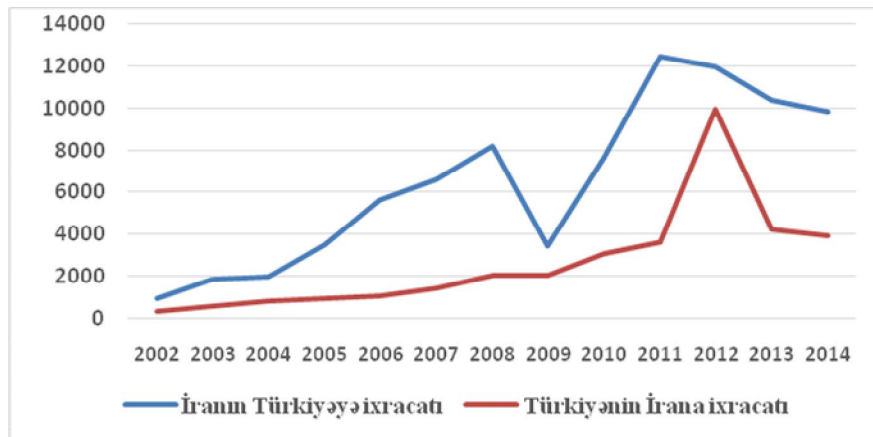
Mənbələr: <http://www.irica.gov.ir> və <http://www.turkstat.gov.tr>

Türkiyənin dünyadan idxal etdiyi məhsulun ümumi dəyərinin maksimal səviyyəsi 2014-ci ildə 242 milyard dolları üstələyib. (Cədvəl 6. sütun 2). Həmin illər ərzində Türkiyənin İrandan idxal etdiyi məhsulun ümumi dəyəri göstərilmişdir. Türkiyənin İrandan idxal etdiyi

məhsulun ümumi dəyərinin maksimal səviyyəsi 2011-ci ildə 12.462 milyard dolları üstələyib. Lakin 2014-cü ildə bu rəqəm 9.833 milyard dollara qədər azalmışdır. (Cədvəl 6. sütun 3). İranın Türkiyə bazarındakı mövcud payının maksimal səviyyəsi 2011-ci ildə 5,2 faiz təşkil edir. Bu rəqəm 2014-cü ildə 4.1 faiz olmuşdur. (Cədvəl 6. sütun 4).

Türkiyənin dünyaya ixrac etdiyi məhsulun ümumi dəyəri 2002-2014-cü illərdə göstərilmişdir. Türkiyənin ixracatının ümumi dəyəri 2014-ci ildə 157.6 milyard dolları üstələmişdir. (Cədvəl 6. sütun 5). Türkiyənin İrana ixrac etdiyi məhsulun dəyərinin maksimal səviyyəsi 2012-ci ildə 9.922 milyard dollara yetişmişdi. Bu rəqəm 2013 və 2014-cü illərdə şiddətli azalmış və 3,886 milyard dollar olmuşdu. (Cədvəl 6. sütun 6). Beləliklə 2012-cü ildə Türkiyənin ixracatında İran bazarının payı 6,5 faizə yüksəlsədə, bu göstərici 2014 ildə 2,5 faiz olmuşdu.

2002-2014-cü illər ərzində Türkiyənin ticarət tarazlığı mənfi olmuşdur. 2013-ci ildə Türkiyənin ticarət tarazlığının kəsiri 100 milyard dollara yaxın olmuşdu. Tədqiq olunan dövr ərzində Türkiyənin İranla ticarətdə mənfi ticarət balansı olmuş və bu göstərici son illərdə 6 milyard dollar həddində olmuşdu.

Şəkil 4. 2002-2014-cü illərdə İran-Türkiyə ticarət tarazlığı, milyon dollar

Mənbələr: <http://www.irica.gov.ir> və <http://www.turkstat.gov.tr>

Şəkil 4. 2002-2014-cü illərdə İranın Türkiyə ilə apardığı ticarətdə müsbət balansla malik olmasını göstərir. Türkiyənin İranla ticarət sahəsindəki tarazlığı 2011-ci ildə mənfi 8,872 milyard dollardan yüksək olmuşdur. İranın Türkiyəyə məhsul ixracatının dəyəri (tərkibi və keyfiyyəti nəzərə alınmadan) Türkiyədən İrana idxal olunan məhsuldan daha çoxdur ki buda, neft və qaz ixracatı ilə bağlıdır. Belə ki, İran - Türkiyə arasında olan qeyri-neft ticarət üzrə aparılan araşdırma göstərir ki, 2014-cü ildə ümumi dəyəri 1,977 milyon dollar olan 796 növ əmtəə İran Türkiyəyə ixrac edib, Türkiyə isə həmin il ərzində İrana ümumi dəyəri 3,916 milyon dollar olan 3340 növ əmtəə ixrac etmişdi. Beləliklə qeyri-neft sektorunun ticarətini nəzərə alsaq, İranın Türkiyə ilə ticarətdə 1,939 milyon dollar mənfi saldosunun şahidi olarıq.

Cədvəl 7-də İran-Türkiyə arasında ticarət olan əsas əmtəələri göstərilir. İranın Türkiyəyə ixracatını əsasən neft mənşəli və petrokimyəvi məhsulları təşkil edir. İdxalatı isə əsasən qida məhsulları olmuşdur. Türkiyənin ixracatı İranın ixracatı ilə müqayisədə daha çeşidli və geniş əmtəələri ehtiva etməsini aşağıdakı cədvəldə müşahidə etmək olar (cədvəl 7).

Cədvəl 7
İran Türkiyə arasında ticarət olan əsas əmtəələr, milyon dollar (2013)

	İranın Türkiyədən idxalatı				İranın Türkiyəyə ixracatı			
Yer	Kod (HS)	Əmtəə	Dəyər	Çəki	Kod (HS)	Əmtəə	Dəyər	Çəki
1	10063000	Düyü	184.6	5.1	39011039	Polietilen	99.7	8.1
2	08031000	Bananas	140	3.9	76011000	Alüminium	88.7	5.4
3	72083900	Dəmir və polad məmulatları	86.7	2.4	74031900	Mis	72.2	4.4
4	72061000	Dəmir və polad külçəsi	82.6	2.3	79011210	Sink	71.2	4.3
5	15071000	Soya yağı	75.7	2.1	39021030	Grid (şüşə, film və s.)	69.1	4.2
6	10039000	Arpa	67.1	1.9	39021099	Polipropilen	61.5	3.7
7	24022000	Sigaret	60.7	1.7	29051100	Metanol	50	3
8	24032000	Tütün	56.6	1.6	27132000	Neft bitum	49	3
9	10011100	Buğda	54.6	1.5	08025110	Püstə	46	2.8
10	23040000	Toyuq əti	53.3	1.5	29094900	Karbamid (urea)	36.5	2.2
	Cəmi		869.9	24	Cəmi		643.9	41.1

Mənbə: İran gömrüyünün məlumatları

İran dövlətlərin gəlirlərinin və iqtisadiyyatda rolunun yüksək olması, ona himayədarlıq və tənzimləmə siyasəti yürütməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı islami inqilabdan sonra İranın regionda tutduğu siyasi mövqeyə uyğun olaraq xarici ticarətdə himayədarlıq mexanizmindən geniş istifadə etmişdi. İran qərb ölkələrinin embarqolarını neytral etmək və onlardan asılılığını azaltmaq məqsədilə uzun müddət idxal əvəzetmə siyasəti yürütmüşdü.

Strateji əhəmiyyətli məhsullar (buğda, düyü, ət və s.) istisna olmaqla ortalama tarif göstəricisi 60,7 faiz olmuşdu. Bir sıra məhsullar o cümlədən dəb xarakterli məhsulların idxalına qadağa kimi yüksək tarif göstəriciləri nəzərdə tutulmuşdu.

Qeyri tarif maneələri İranda himayədarlıq siyasətinin əsasını təşkil edir. 5116 növ məhsul üzrə araşdırmalar göstərir ki, onların 95,19 faizini xüsusi şərtlərlə buraxılan, 3,48 faizini qadağan olunmuş, 0,16 faizini icazəli, həmçinin 1,17 faizini isə xüsusi qanuna tabe olmayan məhsullar təşkil edir. Bu göstərir ki, İran hökumətinin qeyri-tarif maneələrindən istifadə səviyyəsi yüksəkdir. Bundan başqa ölkədə yarım tarif maneələrinin ən başlıcasını icazə və buraxılış sənədlərinin əldə edilməsi təşkil edir.

İran Türkiyə ticarət əlaqələrini tənzimlənməsində son fəaliyyətlərdən 2014-cü ilin sonunda iki ölkə arasında imzalanan güzəştli ticarət razılaşması qeyd etmək olar. Həmin razılaşmaya əsasən Türkiyə 140 növ əmtəənin tariflərini İranın xeyrinə azaltmalı və İran isə 125 növ əmtəənin tariflərini Türkiyənin xeyrinə azaltmalıdır. (ümumilikdə 265 növ əmtəə bu razılaşmanın mövzusu). Razılaşma ildə 15 növ əmtəənin həmin siyahıya əlavə olunmasını nəzərdə tutub.

3. İran İslam Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ticarət əlaqələrinin inkişafının prioritet istiqamətləri

İranda Türkiyə ilə ticarət əlaqələrinin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi, prioritet istiqamətlərinin və potensial imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılması bu tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifələrdir. Ticarət potensialının qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif metodlardan istifadə edilmiş ki, aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Cazibə modeli; İki ölkənin ticarət əlaqələrində ki mövcud maneə və meyilləri kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənlikləri şəklində modelə daxil

edilir və əldə olunan parametrlər vasitəsi ilə həmin dəyişkənliklərin ikitərəfli ticarətə təsiri araşdırılır. Məsələn:

$$X_{ij} = \beta_0 GDP_i^{\beta_1} \cdot GDP_j^{\beta_2} \cdot N_i^{\beta_3} \cdot N_j^{\beta_4} \cdot D_{ij}^{\beta_5} \cdot A_{ij}^{\beta_6} \cdot U_{ij} \quad (1)$$

X_{ij} ; i və j ölkələri arasında ticarət əlaqələrini dəyişkənliyi,

GDP_i və GDP_j ; iki ölkənin ÜDM göstəricisi,

N_i və N_j iki ölkənin əhali göstəricisi,

D_{ij} iki ölkə arasında olan məsafə göstəricisi

A_{ij} abstrakt dəyişiklikləri ki, qonşuluq, ticarət razılaşmalarını, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq müqavilələrini nəzərdə tutur.

U_{ij} xəta göstəricisidir.

Cazibə modeli ümumi mənada ölkənin ixracat potensialında tərəf müqabil ölkələri təsnifləşdirir, ancaq əmtəə növləri üzrə konkret heç bir məlumat vermir. Bu baxımdan həmin modelin bu işdə istifadə olunması və tətbiqi məqsədə uyğun hesab olunmur.

Aşkarlanmış nisbi üstünlük (*RCA*) modeli; Balassa bu modeli ilk dəfə olaraq, ölkələrin ixracatının potensial imkanlarının praqnozlaşdırılması üçün tətbiq etmişdi. Bu modeli əsas götürməklə tədqiqat işində İranla Türkiyə arasında idxal-ixrac imkanlarının tarazlı vəziyyətdə hesablanması aşağıdakı formada mümkündür.

j ölkəsinin i əmtəəsi üzrə ixracatına dair aşkarlanmış nisbi üstünlük əmsalı:

$$RCA_{ij} = \frac{X_{ij} / X_{iw}}{X_j / X_w} \quad (2)$$

Kəsrin sürəti i əmtəə qrupu üzrə j ölkəsinin ixracatının həmin əmtəə qrupunun dünya səviyyəsində ixracatında payını, kəsrin məxrəci isə (bütün əmtəə qrupları üzrə) dünya ixracatında j ölkəsinin ixracat payının göstəricisidir. Kəsrin dəyərinin birdən artıq olması j ölkəsinin i əmtəə qrupu ixracatı sahəsində aşkarlanmış nisbi üstünlüyə malik olmasını göstərir.

Aşkarlanmış nisbi üstünlük modeli ixrac imkanına malik olan əmtəələrin yalnız ümumi adlarını müəyyən edir və müqayisə zamanı əmtəələrin biri birindən üstünlüyü haqqında kəmiyyət baxımından heç bir məlumat vermir.

Kosinusun ölçüsünü; Bu ölçü kosinus əmsalının vasitəsi ilə iki ölkənin idxalat və ixracat arasında oxşarlıq səviyyəsinin ölçülməsi üçün istifadə edilmiş və aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

$$\cos_{ij} = \frac{e_i \cdot m_j}{[e_i][m_j]} \Rightarrow \cos_{ij} = \frac{\sum E_{ik} \cdot M_{jk}}{\sqrt{\sum E_{ik}^2 \cdot \sum M_{jk}^2}} \quad k=1,2,3,\dots,n \quad (3)$$

Burada i, j, k , uyğun olaraq, ixrac edən ölkə, idxal edən ölkə və əmtəənin qrupunun nömrəsidir. E_{ik} i ölkəsinin k əmtəəsi üzrə dünyaya ixrac həcmi, M_{jk} isə j ölkəsinin k əmtəəsi üzrə dünyadan idxal həcmidir. Kosinus ölçüsünü əmtəələrin ixracı və idxalı haqqında deyil, tərəf müqabil ölkələrin ixrac potensialı baxımından müqayisəsinə imkan yaradır.

Ümumi model; Bu modelə əsasən ilk növbədə iki ölkənin ticarət strukturuna (hal-hazırda idxal və ixrac olunan əmtəələrə) baxılır. Bunun üçün A ölkəsinin (dünyanın bütün ölkələrindən) idxal etdiyi əmtəələrin - SITC ya HS şifrləri əsasında - siyahısı hazırlanıb və sonra onun qarşısında B ölkəsinin həmin əmtəələrdən ixracatı (dünyanın bütün ölkələrinə) qeyd edilir. Bu məqsədlə A ölkəsinin dünyaya ixrac etdiyi əmtəələri B ölkəsinin dünyadan idxal etdiyi əmtəələri ilə yanaşı tədqiq edilir. Bu arada A ölkəsi istehsal və ixrac etmədiyi, amma B ölkəsinin idxalatının bir hissəsi olan əmtəələr, B ölkəsinin idxal olunan əmtəə siyahısından silinir. Digər tərəfdən, A ölkəsinin istehsal və ixrac etdiyi və B ölkəsinin idxalatının bir hissəsi olan əmtəələr müəyyənləşdirilir.

Bu modelin üstünlüyü odur ki, burada ixrac imkanı olan əmtəələrin çeşidi və segmentləri haqda daha dəqiq məlumat verir, eyni zamanda kəmiyyət baxımından onların xarakteristikasını müəyyən edir. Bu metodikadan istifadə etməklə ixracatın genişləndirilməsi üçün dövlət qurumlarına müəyyən təklif və tövsiyələr vermək mümkündür. Ona görə bu tədqiqat da həmin model tətbiq olunur.

Ümumi modeli tətbiq edərək, İranın Türkiyə ilə ticarət əlaqələri üzrə potensialının imkanlarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı düsturları qurub və ticarətin inkişaf perspektivlərini müəyyən edilməsi üçün cədvəllər qurulmuşdur. Qeyd etmək lazımdı ki, son illərdə 6 rəqəmli HS kodları üzrə bütün əmtəələrin məlumatlarının mövcud olmaması səbəbindən modelimizi qurmaq üçün 2002-2009-cu illərin məlumatlarından istifadə edilmişdir.

(A). İxracat potensialının ümumi dəyəri

$$IXP_{IT}^K = \min (X_{IW}^K, M_{TW}^K) \quad (4)$$

Burada I – İranı, T - Türkiyəni, W – dünyanı əks etdirən indeksdir;

IXP_{IT}^K k- əmtəəsi üzrə İrandan Türkiyəyə ixracat potensialıdır.

X_{IW}^K İranın k əmtəəsi üzrə dünyaya etdiyi ixracatdır,

M_{TW}^K Türkiyənin k əmtəəsi üzrə dünyadan etdiyi idxalatdır,

$$A = POT_{IT} = \sum_{K=1}^n IXP_{IT}^K \quad (5)$$

n - HS sistemi üzrə əmtəələrin sayıdır.

Bu göstəricinin vasitəsilə İranın Türkiyəyə 2002-ci ildə 1517 və 2009-cu ildə isə 6634 milyon dollar ixrac potensialı olması müəyyən edilmişdi. İranın Türkiyəyə ixrac potensialının maksimal həddi 2008-ci ildə 9338 milyon dollar olmuşdur. (Bax cədvəl 8. sütun A)

(B). Altrəqəmli tarif sırasının sayı. HS sistemi üzrə İranın ixrac və eyni zamanda Türkiyənin idxal etdiyi məhsulların sayını göstərir. Bu əmtəələrin indeksləri çoxluğunu Ω ilə işarə edək. B göstəricisi İranın Türkiyəyə ixrac imkanının çeşidini göstərir. Ən yaxşı halda İranın Türkiyəyə 3329 növ əmtəə ixrac etmə imkanı var (2006-cı ildə). (Bax cədvəl 8. sütun B)

(C). Türkiyənin bütün dünyadan idxalatının dəyəri.

$$C = M_{TW} = \sum_{K \in \Omega} M_{TW}^K \quad (6)$$

Burada M_{TW} Türkiyənin k əmtəəsi üzrə idxalıdır.

Bu göstəriciyə əsasən 2002-ci ildə 2414 növ məhsul üzrə Türkiyənin ümumi idxalı 32557 milyon dollar olmuşdur ki, 1517 milyon dollarını ($Q=4.66\%$) İran ixrac edə bilər.

(D). İranın bütün dünyaya ixracatının dəyəri.

$$D = X_{IW} = \sum_{K \in \Omega} X_{IW}^K \quad (7)$$

Bu göstəriciyə əsasən 2002-ci ildə 2414 növ məhsul üzrə (Ω) İranın ümumi ixracı 3074 milyon dollar olmuşdur. 2008-ci ildə 3193 növ məhsul üzrə (Ω) İranın ümumi ixracı 18059 milyon dollara yüksəlmişdir. (Bax cədvəl 8. sütun D)

(F). İranın Türkiyəyə ixrac etdiyi məhsulun dəyəri.

$$F = X_{IT} = \sum_{K \in \Omega} X_{IT}^K \quad (8)$$

F İranın Türkiyəyə Ω üzrə reallaşmış ixracatın həcmi göstərir ki, 2009-cu ildə 399 milyon dollar olmuşdu. İranın Türkiyəyə Ω üzrə

ixracatının maksimal səviyyəsi 2008-cı ildə 669 milyon dollar olmuşdu.

(M). Baş tutmamış ixracat potensialının dəyəri.

$$M = POTNET_{IT} = A - F \quad (9)$$

M, N, K, L, P,

Q, R indeksləri yuxarıda izah olunan göstəricilər vasitəsilə izah olunur.

Cədvəl 8.

Türkiyə ilə ticarətdə İranın ixracat potensialının vəziyyəti,
milyon dollarla

II	A	B	C	D	F	M =A-F	N =F/A	K =F/D	L =M/D	P =F/C	Q =A/C	R
	POT_{IT}	HS	M_{TW}	X_{IW}	X_{IT}	$POTNET_{IT}$	$SPOT_{IT}$	S_{IT}	$SXPOTNET_{IT}$	SM_{IT}	$SMPOT_{IT}$	
2002	1517	2414	32557	3074	112	1405	7,35	3,6	45,71	0,34	4,66	7,60
2003	1999	2803	48844	4075	93	1906	4,66	2,3	46,72	0,19	4,09	7,75
2004	3285	3052	71252	5876	106	3180	3,21	1,8	54,11	0,15	4,61	7,61
2005	4565	3319	91653	7839	182	4383	4,00	2,3	55,91	0,20	4,98	7,55
2006	6276	3329	103840	10759	371	5906	5,91	3,4	54,89	0,36	6,04	7,52
2007	7445	3213	131832	13690	664	6782	8,91	4,8	49,54	0,50	5,65	8,08
2008	9338	3193	154532	18059	669	8670	7,16	3,7	48,01	0,43	6,04	8,05
2009	6634	2871	109055	11630	399	6235	6,02	3,4	53,61	0,37	6,08	8,23

Mənbə: Cari tədqiqatın hesablamaları

Cədvəl 9. yuxarıda izah olunan formullar vasitəsilə tərtib edilmişdir. İrandan Türkiyəyə ixracatı perspektivli olan əmtəələri, həmin əmtəələr üzrə Türkiyə bazasının İran ixracatında cari və potensial payını və İrandan Türkiyəyə ixracatın potensial həcmi müəyyən edilmişdi. Hesablamalardan əldə olan nəticələrə görə, İranın Türkiyəyə ixracatının potensial imkanları aşağıdakı 4 əmtəə qrupları üzrə yüksəkdir:

1. Mineral məhsullar üzrə Türkiyənin İran ixracatında cari payı 1,1%, potensial payı 54,7% və reallaşdırılmamış potensial ixrac həcmi isə 2677,5 milyon dollardır.

2. Plastik, kauçuk maddələr və onlardan hazırlanan məhsullar üzrə - 10,6%, 87,3% və 1056,8 milyon dollar.

3. Kimya sənayesi məhsulları üzrə 1,2%, 31,9% və 846,5 milyon

dollar.

4. Metallar və onlardan hazırlanan məhsullar üzrə - 10,8%, 82,1%
və 810,8 milyon dollar.

Harmonik Sistemi –HS (21 mərtəbəli kod) üzrə
İranın Türkiyə ilə ticarətinin potensialı, milyon dollar

Məhsul qrupları	Sahənin kodu (HS)	İrəvan Türkiyəyə ixracə potensialı	Altıqəmiə tarif sıralarının sayı	Türkiyənin dünyadan idxalı	İrəvan dünyaya ixracə	Türkiyənin İrəvandan idxalı	İrəvan bəş tutmuş ixracəsinə payı	İrəvan Türkiyəyə bəş tutmamış ixracə potensialı	İrəvan Türkiyə bazarındakı payı	İrəvan Türkiyəyə ixracə potensialının maksimal payı	İrəvan ixracəndə Türkiyə bazarının payı	İrəvan ixracəndə Türkiyənin potensial payı
		A	B	C	D	F	N= F/A	M= A-F	P= F/C	Q= A/C	K= F/D	L= M/D
Diri heyvanlar və heyvan məhsulları	1	26,3	58	219,0	70,8	0,5	1,8	25,8	0,22	12,0	0,7	36,4
Bitki məhsulları	2	111,7	159	2811	773	6,1	5,5	105,6	0,22	4,0	0,8	13,7
Heyvan və bitki yağları	3	13,2	23	990,6	13,8	0,0	0,2	13,2	0,00	1,3	0,2	95,4
Yeyinti sənayesi məhsulları, qazlı içkilər, sirkə, tütün məhsulları	4	65,2	129	1458	101	0,7	1,1	64,4	0,05	4,5	0,7	63,6
Mineral məhsullar	5	2729,3	85	14693	4898	51,8	1,9	2677,5	0,35	18,6	1,1	54,7
Kimya sənayesi məhsulları	6	879,2	375	12759	2650	32,7	3,7	846,5	0,26	6,9	1,2	31,9
Plastik, kauçuk maddələr və onlardan hazırlanan məhsullar	7	1185,5	158	8010	1211	128,7	10,9	1056,8	1,61	14,8	10,6	87,3
Dəri, gön məmulatı və onlardan hazırlanan məhsullar	8	30,1	42	644,6	88,9	5,4	17,9	24,7	0,84	4,7	6,1	27,8
Taxta və taxta məmulatı	9	2,0	36	415	2,0	0,2	11,2	1,7	0,05	0,5	11,2	88,8
Taxta xəmiri, kağız və onun məhsulları	10	10,0	84	2028	11,4	1,4	13,5	8,7	0,07	0,5	11,8	75,9
Toxuculuq və ondan əldə olunan məhsullar	11	143,3	361	5535	259,4	19,3	13,5	124,0	0,35	2,6	7,5	47,8
Papaq, ayaqqabı, çətilər və süni güllər	12	3,4	35	598	3,4	0,0	0,0	3,4	0,00	0,6	0,0	100,0
Qeyri-metal qazma məhsulları	13	51,6	108	987	75,1	9,0	17,4	42,6	0,91	5,2	11,9	56,8
Qiymətli metallar və daşlar	14	2,7	16	349	2,7	0,3	11,9	2,4	0,09	0,8	11,9	88,1
Metallar və onlardan hazırlanan məhsullar	15	917,7	348	16378	987,1	106,9	11,6	810,8	0,65	5,6	10,8	82,1
Dəzgəhlər, mexanika və elektronika məhsulları	16	246,3	545	26886	259,9	16,1	6,5	230,1	0,06	0,9	6,2	88,6
Nəqliyyat vasitələri, daşıma təchizatları	17	176,9	78	10122	178,3	19,0	10,7	157,9	0,19	1,7	10,6	88,5
Optik və cərrahiyyə aparatları və alətləri	18	28,0	141	2826	28,0	0,9	3,3	27,1	0,03	1,0	3,3	96,7
Silah və sursat	19	0,8	2	2,7	0,8	0,0	0,0	0,8	0,00	28,7	0,0	100,0
Mebel, oyuncaqlar və digər məhsullar	20	4,6	81	1329	4,6	0,4	7,7	4,2	0,03	0,3	7,7	92,3
İncəsənət məhsulları	21	6,3	7	13,5	10,9	0,0	0,1	6,3	0,04	47,1	0,1	58,2

[illegible]

İşin əsas nəticələri:

Dissertasiya işində müxtəlif mal qrupları üzrə apardığımız detallaşdırılmış araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, geniş çeşidli mal qrupları üzrə İranın Türkiyəyə ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür. Baxılan müddət ərzində İranın Türkiyə bazarında payının maksimal həddi 4,8% olduğu halda bizim qiymətləndirməmizə görə potensial payın minimal həddi 49,3 faizdir. Maksimal potensial pay isə 58,3% təşkil edir. Ümumi modelə əsasən iki qonşu ölkə ticarət potensialının orta hesabla üçdən birini reallaşıdır bilər. Beləliklə İranın Türkiyənin idxalatında payı 19 faizə yüksəlmə imkanı var.

Dissertasiyanın nəticələrinə əsasən mineral məhsullar, plastik və kauçuk materiallar, kimya sənaye məhsulları və metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar üzrə İranın Türkiyəyə ixrac imkanları daha yüksəkdir.

Dissertasiyanın nəticələri nəzəri və metodoloji modellərlə əldə olunmuşdu və müəyyən edilmiş ixrac imkanlarının reallaşması və iki ölkə arasında ticarətin genişləndirilməsi üçün müvafiq qurumların üzərinə məsuliyyət düşür. İrəli sürülən bütün təkliflər də dissertasiyanın nəticələrinin reallaşmasında dövlətin rolu vurğulanır:

Mineral məhsullar, plastik və kauçuk məmulatlar, kimya sənayesi məhsulları, metallar və onlardan hazırlanan məmulatları nəzərdə tutulmuş tariflər dövlət tərəfindən tənzimlənsin və nisbətən azaldılsın. İş adamlarının marifləndirilməsi üçün ticarət seminarları, sərgilər, ticarət evlərinin imkanlarından istifadə olunsun və mütəmadi olaraq iki ölkə arasında ticarətlə məşğul olan iş adamları ölkənin mineral məhsullar, plastik və kauçuk məmulatlar, kimya sənayesi məhsulları, metallar və onlardan hazırlanan məmulatların ixrac imkanları ilə tanış edilsin. İki ölkənin xarici ticarət problemlərinə dair dövlət strukturları arasında aparılan müzakirələrində ixrac imkanına və potensialına malik olan əmtəə qrupları və segmentləri daha çox nəzərə alınması tövsiyə olunur.

Dissertasiyada aparılan tədqiqatlar və irəli sürülən tövsiyə və təklif təkcə nəzəri və metodoloji cəhətdən şərh olunmamış, onların geniş formada təhlili və kəmiyyət xarakteristikası riyazi modellərin və formulların əsasında aparılmışdı ki, buda gələcək üçün müvafiq sahələrdə geniş formada istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işin məzmunu üzrə müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc edilmişdir:

1. E.N.Mohammadi. Ölkələrarası ticarətin potensialının qiymətləndirilməsi üsulları. "AMEA-nın xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası" № 1, 2010-cu il. s. 148-151
2. E.N.Mohammadi. Türkiyə ilə ticarətdə İranın ixracat potensialının qiymətləndirilməsi. "Kooperasiya, Azərbaycan kooperasiya universitetini elmi-nəzəri jurnalı" № 1 (28) - 2013, s. 131-141
3. E.N.Mohammadi. Böhran illərində beynəlxalq ticarətin vəziyyəti. "Elmi əsərlər, AMEA-nın İqtisadiyyat institutu" № 2, 2010-cu il, s. 139-142
4. E.N.Mohammadi. İnformasiya texnologiyası, e-ticarət və iqtisadi inkişaf. "İpək yolu, Azərbaycan universitetinin elmi jurnalı" № 3, 2010-cu il, s. 39-45
5. E.N.Mohammadi. Texnologiya transferinə beynəlxalq ticarətin rolu. "Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr, Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri" AMEA, Bakı – 2010, s. 235-236
6. E.N.Mohammadi. İqtisadi inkişafda xarici ticarətin rolu. "XXI əsr- mülahizələr və düşüncələr" 10 aprel 2010-cu il, BDU, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi. s. 39-43
7. E.N.Mohammadi. Neft gəlirlərinin xarici ticarət vasitəsilə sosial-iqtisadi inkişafa yaratdığı problemlər. "Müasir şərqin sosial-iqtisadi inkişafı və Azərbaycan modeli, Ümumrespublika elmi-nəzəri konfransı, Bakı" 17-18 mart 2010-cu il, AMEA, s. 11
8. E.N.Mohammadi. İran və Türkiyə ticarət əlaqələrinin təhlili. "Elmin müasir nailiyyətləri mövzusunda beynəlxalq konfrans", Azərbaycan yaradıcı zialılar, Bakı, 23-24 oktyabr 2014, s. 46-50
9. E.N.Mohammadi M.S.Moniri. Study of the Obstacles on the Way of E-Commerce. "University of Western Australia, MAGNT Research Report" ISSN:1444-8939, Vol.2(4). July 2014. p 488-500
10. E.N.Mohammadi M.S.Moniri, H.A.Badiei. Feasibility of E-business in the Potatoes Commerce. "American-Eurasian Network for Scientific Information" Vol.8(13) August 2014 p. 807-814
11. E.N.Mohammadi. Механизмы государственного регулирования внешней торговли. "Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и

управление" 2013. № 1(12), стр. 101-105

Eslam Mohammadi Giglou Nosrat

Islamic Republic of Iran and Republic of Turkey's trade relations development prospects

Abstract

The dissertation aimed to research about the ways to develop IR. of Iran and R. of Turkey's trade relations. Evaluation of two countries foreign trade relations current situation and identification of goods that two countries have export advantages are this research goals. It consists an introduction, three chapters, conclusion, suggestions and the list of used literature references.

The introduction substantiates topically of the subject, identifies target and object of research, presents a scientific innovation, practical signification and confirmation of the issue.

Chapter 1: Scientific and methodological basis of foreign trade relations. First chapter provides historical and modern theories support the free trade, then opponent views on the restriction of foreign trade and protectionism policy. Importance of the formation of the foreign trade relations and it's importance in economic development explained in the end.

Chapter 2: IR. of Iran and R. of Turkey's foreign trade relations analytical assessment. This chapter provides dynamic studies of two countries trade relations with each other and as a whole. Then researches the main directions of the state regulation of foreign trade used in Iran.

Chapter 3: IR. of Iran's priorities for the development of trade relations with the R. of Turkey. The main chapter collects the models for the potential trade predicting between countries. We used one of the models to calculate the potential export by HS classification. Then recognized Iran priorities in export to Turkey.

The conclusion provides the list of commodities that improve trade between Iran and Turkey and propose suggestions to officials, investors, entrepreneurs and scholars based on findings of present research.

Ислам Мохаммади Нусрат

**Существующее состояние и перспективы развития
торговых отношений между Турцией и Ираном**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена одной из актуальных тем современной экономики – исследованию существующего состояния перспектив развития торговых отношений между Турцией и Ираном. Основное внимание уделено изучению направлений перспективного развития торговых отношений между двумя странами. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы, цели и задачи, теоретико-методологические основы, научная новизна и практическая значимость исследования.

Первая глава исследования называется «Научно-методологические основы и развитие внешнеторговых отношений». В этой главе, прежде всего, анализируются исторические и современные теории, касающиеся свободной торговли, а также рассматриваются различные мнения в отношении ограничения внешней торговли. В конце главы анализируется процесс формирования внешнеторговых отношений и его роль в экономическом развитии.

Вторая глава под названием «Существующее состояние и государственный механизм регулирования внешнеторговых отношений между Ираном и Турцией» посвящена широкому анализу таких проблем, как политика протекционизма, государственное регулирование внешней торговли посредством не-тарифных и полу-тарифных механизмов и т.д. Затем следует анализ основных направлений государственного регулирования внешней торговли в Иране, а также широкий и динамический анализ ирано-турецких торговых отношений.

Третья глава – «Направления развития торговых отношений между Исламской Республикой Иран и Турецкой Республикой» – В этой главе, составляющей основу исследовательской работы, отражены модели экономического потенциала между двумя странами. Используя простые модели, здесь по классификации HS был определен экспортный потенциал страны. При помощи этого метода были выявлены приоритетные отрасли отношений между Ираном и Турцией.

В заключительной части диссертации обобщаются основные результаты исследования; здесь также приведен список бирж, развивающих торговые отношения между Ираном и Турцией. Здесь, основываясь на результатах исследования, выдвигаются предложения официальным лицам, инвесторам, бизнесменам и ученым.

*Sifariş 189. Həcmi 1 ç.v.
Formatı 60x84. Sayı 100.*

*“Ulu” İstehsalat kommersiya firmasında
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir*

БАКУ-2015

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЭСЛАМ МОХАММАДИ ГИГЛОУ НУСРАТ ОГЛУ

**ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ИСЛАМСКОЙ
С ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ**

Специальность: 5310.01 –Мировая экономика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике